

De ruimtelijke kwaliteit en de waarden

Objectieve kennis
Subjectieve voorkeur
Sturende kracht

Bepaling van begrippen en toepassing in de Nota Ruimte

Ruimtelijke kwaliteit en waarde zijn begrippen die berusten op de subjectieve voorkeur, in een bepaald gebied, voor objecten en eigenschappen die daar voorkomen. Objectieve kennis is nodig om te weten waar de keuze over gaat. Door beide aspecten (objectieve en subjectieve) expliciet te maken ontstaat een basis voor besluitvorming. Cruciale vragen zijn dan: welke kennis is relevant, hoe wordt deze gebruikt en door wie?

De Nota Ruimte biedt geen uitkomst. De begrippen ruimtelijke kwaliteit en waarde worden veel gebruikt, maar wat precies bedoeld wordt blijft vaag.

Het is essentieel om de begrippen ruimtelijke kwaliteit en waarde duidelijk te definiëren. Pas dan weten we wat we bedoelen als ze worden gebruikt in de discussie over de meest gewenste bestemming en inrichting van stukken land, water, of van een heel gebied. Kwaliteit en waarde zijn subjectieve begrippen. Om die reden zijn ze per definitie niet objectief vast te stellen. Wetenschappelijke kennis alleen is niet voldoende voor een uitspraak over ruimtelijke kwaliteit of waarde. Hun subjectieve aard houdt in dat ze gekozen moeten worden. Voor bindende afspraken over subjectieve onderwerpen is een maatschappelijk proces nodig. In het proces van meningsvorming speelt kennis een belangrijke rol, maar is niet de enige factor die de uiteindelijke keuze bepaalt.

Naast het besef van het subjectieve aspect, is ook het besef dat ruimtelijke kwaliteit gebiedspecifiek is, van essentieel belang. Elke landstreek heeft zijn specifieke karakter als resultante van de geografische ligging, aardkundige, ecologische en historische gebeurtenissen. Het benoemen van de ruimtelijke kwaliteit en de waarden zal dus ook een gebiedspecifiek maatschappelijk proces moeten zijn. Het gebiedspecifieke wordt bereikt, door de landstreek waarover het gaat tevoren duidelijk te omgrenzen.

De box 'Op herhaling' bevat een kort overzicht van eerdere bijdragen aan de ontwikkeling van ideeën over deze complexe materie.

Bepaling van begrippen

Kwaliteit

Ruimtelijke kwaliteit kan betekenen:

a. het ruimtelijke aspect van kwaliteit.

Dit ruimtelijke aspect is de ligging en de omvang van een gedefinieerde kwaliteit. Die kwaliteit kan bijvoorbeeld stilte zijn, uitgedrukt in maximaal toelaatbaar geluid, schone lucht, uitgedrukt in maximale belasting met bepaalde stoffen of verte uitgedrukt in zichtbaarheid van de horizon. Het ruimtelijke aspect is in dit voorbeeld de door meting vastgestelde geografische ligging en omvang van het gebied van stilte, schone lucht of verte. Hiermee kan men bijvoorbeeld een overzichtskaart maken voor het aanwijzen van stiltegebieden of voor het toelatingsbeleid voor vervuilende activiteiten of hoogbouw.

b. het kwaliteitsaspect van de ruimte.

Dit kwaliteitsaspect is de kwalitatieve hoedanigheid van een gedefinieerde ruimte. Die geografische ruimte kan bijvoorbeeld een heel stroomgebied zijn, een heideveld of een stadsrand, uitgedrukt in ligging en omvang. De kwaliteit kan echter pas worden gemeten als men het er over eens is, in welke parameters men de kwaliteit wil uitdrukken.

In de meeste nota's wordt met ruimtelijke kwaliteit dit kwaliteitsaspect van de ruimte bedoeld.

JACQUES DE SMIDT

Dr. J.T. de Smidt
Nieuwezijds Voorburgwal 290-2
1012 RT Amsterdam
j.de.smidt@freeler.nl

Foto: Jan Vermaat

In deze betekenis kan met de kwaliteit van een gebied (ruimte) worden bedoeld een:

- ambitie
- eigenschap, kenmerk
- maat, norm, criterium

Als ambitie drukt ruimtelijke kwaliteit niet meer uit dan dat voor een bepaald gebied het streven gericht is op behoud of ontwikkeling van (nog ongespecificeerde) kwaliteit.

Als eigenschap van een gebied is ruimtelijke kwaliteit in neutrale zin een beschrijving van de aard, de gesteldheid, de hoedanigheid.

Als maat betekent ruimtelijke kwaliteit dat per eigenschap of kenmerk, die men in het gebied wil behouden of ontwikkelen, wordt vermeld bij welke maat (=gekozen parameterwaarde) aan de ambitie is voldaan. Maat is zowel synoniem met norm als met criterium.

Wil een ambitie meer zijn dan alleen een richting waarin de gedachten gaan, dan zullen ook de eigenschappen en de maten benoemd moeten worden. Daarmee wordt concreet gemaakt waar men in een bepaald gebied naar wil streven. Ook wordt daarmee toetsbaar gemaakt of de bedoelde kwaliteit is bereikt.

Een van de oorzaken van de verwarring over het begrip kwaliteit, en dat geldt ook voor waarde, is dat deze twee woorden zowel een objectieve beschrijvende als een subjectieve beoordelende betekenis hebben. In de beschrijvende betekenis drukken ze van een gebied de eigenschappen (kenmerken) uit: de aard, de gesteldheid, de hoedanigheid. In de beoordelende zin echter: de mate waarin het gebied voldoet aan het gebruik dat men er van wil maken.

Voor de beschrijving van aard, gesteldheid, hoedanigheid bestaan methoden die daarover de gevraagde kennis opleveren. Zulke kennis is volgens de definitie objectief, want verkregen met methoden waarover consensus bestaat in het betreffende vakgebied, zoals in de landschapsecologie.

De verworven kennis kan vervolgens gebruikt worden voor het antwoord op de vraag: voldoet het gebied aan het gebruik dat men er van wil maken? Maar die objectieve kennis alleen is niet voldoende voor beantwoording. Daarvoor zijn ook subjectieve uitspraken nodig, namelijk over het gewenste gebruik en de mate waarin.

De verwarring ontstaat door het niet duidelijk scheiden van kennis en keuze.

Objectieve kennis kan wel goed gebruikt worden om te bepalen of aan de gewenste kwaliteit of waarde wordt voldaan, dan wel of die in een bepaald gebied potentieel aanwezig zijn. Die objectieve bepaling is echter pas mogelijk nadat subjectief is gekozen welk gebruik wordt gewenst. Die keuze moet worden gemaakt door een daartoe geautoriseerde persoon of organisatie.

Toegepast op ruimtelijke kwaliteit leidt het voorgaande tot de volgende definitie: *Ruimtelijke kwaliteit van een gebied bestaat uit de (objectief) beschreven objecten en eigenschappen die nodig zijn om te kunnen voldoen aan het maatschappelijke gebruik waarvoor men in dat gebied (subjectief) kiest.*

Waarde

De term waarde in landschapswaarde, natuurwaarde, aardkundige waarde, cultuurhistorische waarde en belevingswaarde drukt van een bepaald gebied de betekenis uit die is toegekend aan het landschap, de natuur, de aardkundige objecten, het culturele erfgoed en de gevoelens van bewoners en gebruikers.

Ook de waarde van een gebied komt in twee stappen tot stand.

De eerste stap is de objectieve beschrijving van het landschap, de natuur, de aardkundige objecten, het culturele erfgoed en de gevoelens. De tweede stap is de subjectieve betekenisgeving.

De in de beschrijving geboden kennis van het gebied maakt het mogelijk om te beslissen aan welke objecten of

eigenschappen waarde moet worden toegekend. Voor het al of niet toekennen van waarde moeten criteria (maten, normen) worden opgesteld waaraan de objecten en eigenschappen worden getoetst. De zin van deze selectie is, dat bij veranderingen van de inrichting of het gebruik met die waarden rekening kan worden gehouden, opdat ze niet of zo min mogelijk verloren gaan of zelfs versterkt kunnen worden.

Met deze doordachte selectie uit het alles wat er is, wordt bovendien het maatschappelijke risico vermeden dat voor verdere ruimtelijke ontwikkeling het hele gebied op slot gaat. Toegepast op landschapswaarde, natuurwaarde, aardkundige waarde, cultuurhistorische waarde en belevingswaarde leidt het voorgaande tot de volgende definitie:

De waarde bestaat uit de (objectief) beschreven objecten en eigenschappen (bijvoorbeeld de specifieke onderlinge samenhang tussen de objecten) van een gebied, waaraan (subjectief) bijzondere betekenis is toegekend, met de bedoeling deze te behouden of verder te ontwikkelen.

Sturende kracht

Voor ruimtelijke kwaliteit en dus ook voor de waarden, geldt dat ze pas sturend worden op het ruimtelijke beleid als ze geautoriseerd zijn door het bevoegde gezag in de vorm van een besluit.

De stap naar de sturende kracht is de derde en beslissende stap. Na de beschrijving die kennis genereert, volgt als tweede stap de betekenisgeving die de kwaliteit en de waarden benoemt. Daarna legt het waterschap, de gemeente, de provincie, het land of de EU in een besluit vast, welke ruimtelijke kwaliteit en welke waarden in een gebied dat onder hun jurisdictie valt, officieel worden erkend en wat daarmee wel en niet mag.

Kwaliteit en waarde in de Nota Ruimte

Het WLO-symposium 2004 ging over de vraag: wat is

ruimtelijke kwaliteit en hoe wordt die een sturende factor? Kort daarop verscheen de Nota Ruimte. Hoe gebruikt de nota de term ruimtelijke kwaliteit en geeft zij antwoord op de vraag van het symposium? Het antwoord is helaas: nee, al komen de woorden kwaliteit en waarde veel in de nota voor. Voor de inhoud verwijst de nota naar de al door de wet beschermde soorten, leefgebieden en reservaten. De verdere invulling wordt opgedragen aan de lagere overheden. Aan een omschrijving of definitie van de begrippen kwaliteit en waarde komt de nota niet toe. Daardoor ontstaat een veelheid van toepassingen. Deze inconsistentie maakt het moeilijk om steeds goed te begrijpen wat in een bepaald gedeelte van de nota met de termen wordt uitgedrukt.

Kwaliteit

De term kwaliteit komt in de nota voor in de uitdrukkingen: ruimtelijke kwaliteit, landschappelijke kwaliteit, kwaliteit van natuur, landschap en cultuurhistorie, milieukwaliteit, basiskwaliteit en kernkwaliteit.

Voor de invulling van het begrip ruimtelijke kwaliteit wordt, in navolging van Vitruvius, volstaan met de verwijzing naar het trio: gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde (VROM et al., 2004: hoofdstuk 1.3.3). Criteria daarvoor moeten door betrokken partijen per situatie ingevuld worden. De criteria kunnen zowel inhoudelijk, procesmatig als financieel van aard zijn. Voor de methodische en organisatorische aanpak doet de nota geen handreiking. Daardoor blijft het onduidelijk of het van onder op en/of van boven af moet worden aangepakt. Wel worden medeoverheden, maatschappelijke organisaties, burgers en marktpartijen nadrukkelijk uitgenodigd mee te denken en mee te doen met gebiedsgerichte visievorming en uitvoering van beleid. Dit opent kansen voor een gebiedsgerichte samenspraak tussen bestuurders en de direct betrokkenen.

Landschappelijke kwaliteit wordt in de nota gebruikt als synoniem voor landschappelijke waarde en voor de kwaliteit van natuur, landschap en cultuurhistorie.

Milieukwaliteit is in de nota soms een oproep tot bewustwording en zorg, soms een verwijzing naar wettelijke voorschriften over de beperking van vervuiling van water, bodem, lucht.

De nota beschrijft niet welke toestand men wil behouden of bereiken, waardoor kwaliteit van ruimte, landschap of milieu concreet zou worden. Wel wordt soms een denkrichting aangegeven. Voor de grote rivieren heeft het rijk een dubbele doelstelling geformuleerd: handhaven van de veiligheid tegen overstroming én verbeteren van de ruimtelijke kwaliteit (VROM *et al.*, 2004: hoofdstuk 3.2.2). Voor het bereiken van de tweede doelstelling noemt de nota:

- vergroting van de ruimtelijke diversiteit tussen de riviertakken;
- handhaving en versterking van het open karakter met karakteristieke waterfronten;
- behoud en ontwikkeling van landschappelijke, ecologische, aardkundige en cultuurhistorische waarden en verbetering van de milieukwaliteit.

Criteria waaraan deze aspecten moeten voldoen om toestemming te krijgen voor het uitvoeren van een plan, geeft de nota niet. Wellicht dat dit in de PKB Ruimte voor de Rivier nog gebeurt (Van Venetië, dit nummer).

Basiskwaliteit wordt in de nota wel voor een belangrijk deel concreet gemaakt (VROM *et al.*, 2004: hoofdstuk 1.3.4). Deze kwaliteit betreft de onderwerpen die wettelijk of door verdragen geregeld zijn. De criteria waaraan moet worden voldaan zijn de voorwaarden en eisen die de wet of het verdrag stelt. Daarmee ligt vast wat onder basiskwaliteit wordt verstaan. Hij is daardoor vooral gericht op gezondheid, veiligheid, milieu, natuur en cultureel erfgoed. Voor de niet wettelijk of verdragmatig vastgelegde kwali-

teitsdoelen legt de nota de verantwoordelijkheid voor het benoemen en verwezenlijken van de basiskwaliteit bij de decentrale overheden. Het rijk stimuleert deze overheden tot ‘ontwikkelen met kwaliteit’ door het benoemen van ‘kernkwaliteiten’ van het landschap (VROM *et al.*, 2004: hoofdstuk 3.4.4). Daartoe behoren:

- natuurlijke kwaliteit: bodem, water, reliëf, aardkunde, flora en fauna;
- culturele kwaliteit: cultuurhistorie, culturele vernieuwing en architectonische vormgeving;
- gebruikskwaliteit: recreatieve toegankelijkheid, bereikbaarheid en meervoudig ruimtegebruik en de aanwezigheid van toeristisch-recreatieve voorzieningen;
- belevingskwaliteit: ruimtelijke afwisseling, informatie-waarde, contrast met de stedelijke omgeving, groen karakter, rust, ruimte, stilte en donkerte.

Uit deze opsomming van (nog waarde vrije) aspecten blijkt dat de kernkwaliteiten zelf nog niet zijn benoemd. Dat gebeurt wel en bovendien gebiedspecifiek voor de nationale landschappen (VROM *et al.*, 2004: hoofdstuk 3.4.3). Voor een nadere uitwerking van deze begrippen verwijst de nota naar de Nota Belvedere (cultuurhistorie), de Nota Landijs (geomorfologie) en de Flora- en Faunawet.

Ter stimulering heeft het rijk tevens een rijksadviseur voor het landschap ingesteld, gelieerd aan de Rijksbouwmeester.

Waarde

Uit het taalgebruik van de Nota Ruimte kan worden opgemaakt dat een waarde een bijzondere hoedanigheid van een object is, waaraan zoveel betekenis is toegekend door het beleid, dat behoud of ontwikkeling daarvan veel inspanning mag kosten bij (voorgenomen) veranderingen in het ruimtegebruik. Dat blijkt uit de formulering: “Rijk, provincies en gemeenten zijn verantwoordelijk voor bescherming, instandhouding en ontwikkeling van de aanwezige bijzondere waarden en kenmerken van de volgende

Op herhaling

Nederland kent een lange traditie in het beslissingen nemen over ruimtelijke ordening en waterbeheer op grond van overleg tussen betrokkenen. Deze traditie gaat terug tot de eerste aanleg van polders en het ontstaan van de waterschappen. Ook de wetenschap houdt zich reeds lang met deze problematiek bezig. Het is dan ook onmogelijk hier een uitputtend literatuuroverzicht te geven. Enkele hoogtepunten uit die literatuur mogen hier echter niet onvermeld blijven, zoals Van der Maarel & Dauvellier (1978), Faludi & Van der Valk (1994), Van Rooy (1995), Glasbergen (1995), Tjallingii (1996) en De Graaf *et al.* (1999).

In Landschap heeft in dit verband vooral het begrip ‘kwaliteit’ veel aandacht gekregen.

In de 90er jaren van de vorige eeuw werd pittig gediscussieerd over de vraag wat algemene natuurkwaliteit (ANK) is (Van Leeuwen, 1993; Udo de Haes *et al.*, 1993; Dekker & Van Oostrum, 1994; Harms, 1994; Buys, 1995; Van Leeuwen, 1995; Van Leeuwen & De Ridder, 1998). Daarbij ging het om de vraag, welke norm je moet stellen om de ANK te halen, welke strategie je daarvoor

kunt of moet volgen, of je de toestand van de jaren 60 van de vorige eeuw als ijkpunt moet nemen, of het stellen van een norm bedoeld is om kwaliteit te winnen dan wel om verlies af te weren. Om niet in de normdiscussie te blijven steken, werd voorgesteld om over referentie te spreken. Natuurkwaliteit kon berekend worden als optelsom van de natuurwaarde van de soorten in een gebied. Die natuurwaarde wordt door deskundigen bepaald (Buys, 1995; Van Leeuwen, 1995). Door een streefwaarde per streek te benoemen kunnen dan de soorten bij elkaar worden gezocht die samen de bedoelde streefwaarde opleveren. De mensen uit de streek kunnen daarbij kenbaar maken welke streefwaarde zij wensen en voor welke natuur zij belangstelling hebben. Impliciet wordt op dit punt al onderscheid gemaakt tussen objectieve kennis (welke soorten zijn er al, of kunnen er nog bij in het gebied) en de subjectieve keuze (welke natuur wil ik).

Het subjectieve aspect komt dan meer in de belangstelling. Er worden methoden ontwikkeld om na te gaan hoe mensen met welke natuur-

beelden omgaan (Van den Berget *al.*, 1996; Buijs, 2000). Boersema & De Snoo (2001) noemen landschappelijke kwaliteit als onderdeel van schoonheid en cultuur en zoeken naar een methode om de kwaliteit te verbeteren. Kwaliteit wordt echter ook in die discussie niet gedefinieerd.

De Raad voor het Landelijk Gebied (2000) wijst wel op het subjectieve karakter van waarden en kwaliteit, maar komt niet tot de conclusie dat voor het gebruik van die begrippen een passende methode nodig is. De Raad blijft steunen op het oordeel van deskundigen. Zo wordt toch weer de suggestie gewekt dat het objectief gebeurt; een deskundige is immers iemand die over objectieve kennis beschikt. Voor de invulling van de waarden wordt de trits gebruikt uit de Derde en Vierde Nota RO: gebruikswaarde, toekomstwaarde en belevingswaarde. Kritiek op deze tweeslachtige omgang met de begrippen publiceert de Raad overigens zelf, in een essay van Dirk Sijmons en Fred Feddes (2000).

gebieden: de Vogel- en Habitatrichtlijngebieden, de Natuurbeschermingswetgebieden en de Ecologische Hoofdstructuur” (VROM *et al.*, 2004: hoofdstuk 3). De verwijzing naar de geldende wet- en regelgeving, bevestigt dat de waarden via politieke besluitvorming door het beleid zijn toegekend.

Verwarrend is echter, dat wordt gesproken van bijzondere waarden en daarnaast ook nog van kenmerken. De toevoeging ‘bijzondere’ roept de suggestie op, dat er ook niet-bijzondere waarden zijn. Dat zou kunnen, als er prioriteiten

zijn gesteld. Maar dat is niet het geval. De toevoeging van de term kenmerken is verwarrend, omdat kenmerken objectieve eigenschappen zijn die men vindt met behulp van een daarop afgestemde beschrijvingsmethode.

Het volgende citaat over de Vogel- en Habitatrichtlijngebieden, Natuurbeschermingswet- en Ecologische Hoofdstructuurgebieden verschaft, zij het verpakt, toch duidelijkheid: “De bescherming van de wezenlijke kenmerken en waarden vindt plaats door toepassing van het zogenoemde ‘nee, tenzij’-regime. Om een zorgvuldige afweging te kun-

nen maken zullen de te beschermen en te behouden wezenlijke kenmerken en waarden per gebied moeten worden gespecificeerd. De wezenlijke kenmerken en waarden zijn de actuele en potentiële waarden, gebaseerd op de natuurdoelen voor het gebied. Het gaat daarbij om: de bij het gebied behorende natuurdoelen en –kwaliteit, geomorfologische en aardkundige waarden en processen, de waterhuishouding, de kwaliteit van bodem, water en lucht, rust, stilte, donkerte en openheid, de landschapsstructuur en de belevingswaarde” (VROM *et al.*, 2004: hoofdstuk 3).

Essentieel in dit citaat is, dat het van de natuurdoelen afhangt wat wezenlijk en van waarde is. De natuurdoelen voor een gebied worden gekozen uit alle actuele en potentiële mogelijkheden door de daartoe bevoegde instantie. De beschrijving van de mogelijkheden gebeurt met de toepassing van objectieve kennis. De keuze van het natuurdoel, uit alle mogelijkheden, is een beleidskeuze. Wat kenmerkend en van waarde is, hangt dus af van het beleidsmatig uitgekozen natuurdoel. De logische volgorde in de bovenbeschreven handeling is dan:

- beschrijving van actuele en eventueel potentiële vegetatie, fauna, bodem, water, lucht, rust, stilte, donkerte, structuur van het landschap en mogelijkheden voor beleving;
- kiezen van de natuurdoelen;
- benoeming van de wezenlijke kenmerken en waarden van de gestelde natuurdoelen.

Conclusie

Ruimtelijke kwaliteit. Ruimtelijke kwaliteit wordt uitgedrukt in de drie begrippen van Vitruvius: gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde.

De invulling daarvan is gebiedspecifiek en wordt gedaan door overheden, maatschappelijke organisaties, burgers en marktpartijen.

Basiskwaliteit. De borging en ontwikkeling van de natuurlijke, landschappelijke en culturele waarden gebeurt in de vorm van de basiskwaliteit. Daartoe worden in de nota generieke beleidsuitspraken gedaan en wordt de Ruimtelijke Hoofdstructuur benoemd. De basiskwaliteit wordt beschermd met bestaande wettelijke regels. Daarnaast heeft het rijk een aantal ambities. Het bereiken van die ambities wordt aan de provincies en in sommige gevallen aan de gemeenten overgelaten, die daartoe door het rijk worden gestimuleerd.

Waarde. Waarde en kwaliteit zijn vaak synoniem. Door de zinsbouw ontstaat nog al eens de indruk dat het objectief te bepalen eigenschappen zijn. Waarden lijken vaak zelfstandige objecten door de manier waarop de term wordt gebruikt. Bij zorgvuldige tekstinterpretatie blijkt toch dat waarden eerst moeten worden benoemd. Welke eigenschappen van welke objecten in aanmerking kunnen komen om tot waarde te worden benoemd, is afhankelijk van het natuurdoel waarvoor beleidsmatig is gekozen.

Methode. In de nota ontbreekt de methode waarmee kwaliteit of de waarde aan een gebied wordt toegekend.

Een grote kans

Ondanks de begripsmatige en methodische tekorten opent de Nota Ruimte belangrijke nieuwe kansen. Het doorschuiven van bevoegdheden naar lagere overheden maakt het meer dan tot nu toe logisch om ruimtelijke kwaliteit gebiedspecifiek te benoemen. Hoe je dit kunt organiseren leggen Jansen *et al.*, Weebers & Dauvellier en Luttik (dit nummer) uit.

Summary

Spatial quality and value

Jacques de Smidt

Objective knowledge, subjective preference, decision-making authority

In spatial planning and policy analysis, the concept of ‘quality of space’ has become very popular. The same happened with the concept of ‘value’, as in: nature value, landscape value and historical value.

Quality and value are terms belonging to the domain of subjectivity. This means that the answer to the questions ‘what is quality of space and what is a value’ has to be produced by means of democratic decision-making. The role of scientists, like landscape ecologists, is to support this process by producing the relevant objective knowledge. This includes information on the presence or absence of the required conditions for the desired quality or value. This has to be done area specific, on the landscape scale.

Literatuur

Berg, A.E. van den, J.F. Coeterier & C.A.J. Vlek, 1996. Hoe mooi is ruige natuur? Verschillen tussen de gebruikers in de waardering van landschapskenmerken bij natuurontwikkeling. *Landschap* 13/4: 285-297.

Boersema, J.J. & G.R. de Snoo, 2001. Schoonheid, cultuur en dynamiek. Op zoek naar een ordenend principe voor het Nederlandse buitengebied. *Landschap* 18/4: 277-284.

Buys, J.C., 1995. Een realistische referentie. *Landschap* 12/2: 51-54.

Buijs, A.E., 2000. Natuurbeelden van de Nederlandse bevolking. *Landschap* 17/2: 97-112.

Dekker, J. & J.H.A. van Oostrum, 1994. Algemene Natuur. Strategieën voor normstelling. *Landschap* 11/1: 49-54.

Faludi, A. & A. van der Valk, 1994. Rule and Order Dutch Planning Doctrine in the Twentieth Century. *The GeoJournal Library*, vol. 28. Dordrecht. Kluwer Academic Publishers.

Glasbergen, P. (red.), 1995. Managing Environmental Disputes. Network Management as an Alternative. Dordrecht. Kluwer Academic Publishers.

Graaf, H.J. de, C.J.M. Musters & W.J. ter Keurs, 1999. Regional Opportunities for Sustainable Development. Theory, Methods and Applications. Dordrecht. Kluwer Academic Publishers.

Harms, W.B., 1994. Zin en onzin van de ANK-discussie. *Landschap* 11/2: 41-46.

Leeuwen, B.H. van, 1993. Beleid voor algemene natuurkwaliteit. Hoe krijgt het handen en voeten: een aanzet voor discussie. *Landschap* 10/4: 45-52.

Leeuwen, B.H. van, 1995. Doelen voor algemene natuurkwaliteit. *Landschap* 12/2: 55-58.

Leeuwen, B.H. van & R.P. de Ridder, 1998. Een taal voor algemene natuurkwaliteit. De kwaliteitsmethode voor het bepalen van doelen voor algemene natuurkwaliteit. *Landschap* 15/1: 43-52.

Maarel, E. van der & P. Dauvellier, 1978. Naar een Globaal Ecologisch Model voor de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland. Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Den Haag. Studierapport Rijks Planologische Dienst.

Raad voor het Landelijk Gebied, 2000. Het belang van samenhang. Publicatie RLG 00/3.

Rooy, P.T.J.C. van, 1995. Op weg naar totaal waterbeheer (3): Planvorming. *H20* 28 (22): 666-672.

Sijmons, D.F. & F.M. Feddes, 2000. Streekpost Den Haag. Publicatie RLG 00/3.

Tjallingii, S.P., 1996. Ecological Conditions, Strategies and Structures in Environmental Planning. Proefschrift Technische Universiteit Delft.

Udo de Haes, H. A., W.L.M. Tamis, G.R. de Snoo & K.J. Canters, 1993. Algemene natuurkwaliteit. Een prima idee, maar het moet eenvoudig blijven. *Landschap* 10/4: 53-58.

VROM, LNV, VenW & EZ, 2004. Nota Ruimte: ruimte voor ontwikkeling. Den Haag.